

Андрија Б. К. Стојновић

ОЦЕНЕ СУШТИНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ И ПРАКТИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА ДАТЕ ДО 1919. ГОДИНЕ

Аутор је за Научни скуп одржан у САНУ 1977. године обрадио тему **Да ли је Светозар Марковић марксист** (Преглед досадашњих важнијих мишљења) и резиме тога реферата објавио 1977. године. Цео реферат поделио је на три чланка од којих је први пред читаоцима. Други ће обухватити оцене идеологије и делатности Светозара Марковића од 1919—1944. а трећи од 1944. до данас. У међувремену, др Латинка Перовић је објавила резултате својих темељних и обимних истраживања у књигама **Српски социјалисти 19. века** (I—II, Београд, „Рад“, 1985, стр. 317 + 354), којима је дала документована и самостална тумачења дела и делатности Светозара Марковића. Као рецензенту овог чланка, аутор др Латинки Перовић захваљује на сугестијама које је користио у коначној редакцији текста за штампу.

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

1. Један тако изразито велики стваралац, историјска личност која чини епоху у развитку једног народа и чији значај прелази границе његове земље и доба у којем је живео, као што је Светозар Марковић, није могао оставити индиферентним ни истомисљенике ни противнике — почев од његових савременика до наших дана. Без обзира на класну позицију, са изузетком неволицине значајнијих оцењивача који Марковићу поричу или свани или већи значај као теоретичара и друштвеног реформатора—револуционара, огромна већина тих оцена је позитивна. Најзначајније међу њима, са све снажнијим аргументима што је временска дистанца већа, стављају Марковића у најужи избор прворазредних историјских личности српског народа, наравне су Сава Немањић, Доситеј Обрадовић и Вук Караџић — личности које чине епохе у његовом развитку. С обзиром на прекретницу коју је собом донео, већина оцењивача сматра да Марковић стоји изнад свих поменутих. Тоном протених једанаест деценија од Марковићеве смрти један мањи број аутора уздржао се од идеолошке квалификације његових схватања и делатности, одајући му обично признања и похвале.

Нада се има у виду основни смисао Марковићеве делатности, разумљиво је што се од самог почетка, а нарочито од 1946. године,

нада је обележавана стогодишњица његовог рођења, при оцењивању Марновићеве идеологије све више истиче питање — да ли је овај наш социјалист марксист или није. Задатак овог чланка јесте да критички изложи најважније оцене идеолошке основе Марновићевих теоријских погледа и пранитичке делатности. Испуњавање оваквог задатка са марксистичких позиција претпоставља и одређивање друштвено-наследне и тиме идеолошке позиције Марновићевих оцењивача, као и њихових мерила. У нашим излашањима мораћемо и с ове стране изложити и проценити резултате претходних истраживача, од Слободана Јовановића и Јована Скерлића, прено Драгише Лапчевића, Димитрија Туцовића и Душана Поповића, до Душана Недељковића, Мирослава Ђорђевића, Хенрика Писарена, Пере Дамјановића и других наших савременика.

2. Свестраност, конкретност, историчност и други методолошки захтеви марксизма учинили су да марксистички оцењивачи Марновићевог опуса истану **сложеност методолошког приступа** овом задатку. То је случај и с истраживачима који не сматрају значајним утврђивање да ли је Марновић марксист. Тако, по **Андрији Раденићу** (1976), разматрања да ли је Марновић претежно марксист или револуционарни демократ „била би илузорна“ јер „сигурно је утицај једних услова и утицај других“ па је основно то што је Марновић био социјалист.¹) **Јован Дубовац** (1977) сматра да су такве расправе „готово беспредметне“ јер је најважније да је Марновић, упрнос свим утицајима, полазио од наших услова и потреба и крчио путеве „социјалистичног друштвеног преобрањаја“.²)

Лапидарно сажето и јасно, место Светозара Марновића у историји и савремености Србије и Балкана и, уједно, теоријско-методолошка начела процене његове идеологије и пранитичке делатности и њихових резултата у континуитету „српске револуције“ из 1804. године (нако су овај историјски међаш назвали Вук и Ранке, Светозар, као и Маркс) одредио је **Душан Недељковић** у расправама од 1946—1984.³) Он је у први план истакао Марксово и Марновићево начело специфичности пута свих земаља у социјализам и у том светлу указао да, као и марксизам у целини, и Марновићева идеологија има „три извора и три саставна дела“ (нако су писали Енгелс и Лењин) — класичну енглесну политичку економију, класичну немачку филозофију (пре свега Хегела) и утопијски социјализам. Тако су тиме (уз битан принцип услова и могућности сване земље који служе као мерило селекције преношења, развитка и примене страних схватања и искустава) дата и теоријско-методолошка начела истраживања Марновићеве идеологије и њене процене.

И други марксистички истраживачи истицали су нарочито неопходност целовитог и конкретног приступа Марновићевом опусу, пре свега, јединства теоријско-историјске (структурно-генетичне) методе.

Мирослав Ђорђевић⁴) (1965) тачно указује да су идеје Светозара Марновића после његове смрти имале различиту судбину и да су сврставане у разне покрете, постајући „аргументи социјализма и радикализма, револуције и реформе, прогреса и реакције“. Ђорђевић, затим (1975), сматра „проблематичним оцене 'у чему' је и 'у чему није' Марновић био марксиста ано се претходно довољно сигурно не реконструише историјска епоха Србије Марновићевог времена“, што још није задовољавајуће урађено: „некада је заиста тешко оценити Марновића са гледишта Србије његовог доба, јер је њу у много чему бит-

ном боље сагледао него наша историјска наука, па су и многе његове мисли далеко оправданије него што нама то изгледа“. Ђорђевић даље (1975) формулише два основна мерила за оцену да ли је Марковић марксист: (1) степен сагласности његових погледа са погледима класичног марксизма и (2) „нако је Марковић својим схватањима обухватио и тумачио политичку и друштвену стварност Србије, како је обележавао задатке њене политичке и друштвене борбе и, најзад, шта су његово идејно стваралаштво и политичка делатност представљали као одређена етапа у развоју политичке мисли и политичке делатности у Србији XIX века“. Ово су мерила по којима он оцењује Светозара као марксисту.

Љубиша Крстић (1975) захтева да се изучи целонупно Марковићево теоријско дело и практична делатност, имајући у виду: — временску дистанцу од једног столећа, с које се настоји Марковић осветлити,

— конкретно-историјске и друштвене услове његовога доба,

— општи ниво научне мисли тога доба,

— Марковићев кратак животни век и веома кратак период његовог урбаног стваралачног рада,

— друштвено-класну и идеолошку основу критеријума процене Марковићеве идеологије и делатности. На пример, оцена да је он био утопист и револуционарни демократ изводи се, пре свега, из његовог залагања за специфичност развоја и пута свих земаља у социјализам и за самоуправу, што „догматизам“ не прихвата, а по Станиши Н. Костићу — у питању је „монолитно-стаљинистично мишљење“ и критериологија.) Насупрот томе, антидогматски пут специфичности борбе за социјализам у савременом свету узима управо Марковићеву борбу за тај принцип и самоуправу као један од битних показатеља да је он био марксист.

Ови и други критериолози, међу њима и писац овог чланка (1964), истицали су и друге значајне принципе методолошког приступа Марковићу. Ту долази, пре свега, увид у чињенице: да Прва интернационала није била никакво монолитно организација, већ више савез пролетерских покрета низа земаља; да марксизам у Марковићево време није био „довршен“, нарочито у свом филозофском делу, и да су, поред марксизма, у Интернационали деловала и схватања прудонизма, бану њинизма и многа друга, борећи се за превласт, тако да се убрзо после Марковићеве смрти ова међународна револуционарна организација угасила (1876); да је марксизам био синтеза свега позитивног што је човечанство до тада створило и да су теоретичари и друштвено-политички борци Интернационале — међу њима нарочито Марковић — настали да прате и селективно усвајају и даље развијају не само донтрине настале у крилу марксизма већ и знатно шире. Све то веома сложена и отенава како мерила тако и сигурност процене — шта је у Марковићевом опусу и пракси марксистичко, односно истинито, а шта није и у којем степену. Ово нарочито с обзиром на краткоћу деловања друштвено-историјске праксе човечанства, као основног критеријума истине који је увео марксизам, на процену степена његове сопствене истинитости, укључујући и Марковићева схватања и делатност.

Наш циљ — сницрање општег уводног теоријско-методолошког оквира излагања — сматраћемо стога умногоме постигнутим ако још наведемо мерила оцењивања Марковићеве идеологије и делатности која даје **Хенрик Писарен** (1974) и којих је укупно десет:

- да ли се Марковић интересовао за марксизам,
- која је Марсова и Енгелсова дела читао,
- која је цитирао и препричавао,
- да ли је схватао исказе Маркса и Енгелса,
- нарав је садржај давао појму „марксизам“, које је његове компоненте разликовао а које сматрао најважнијим,
- које је мисли Маркса и Енгелса прихватио и ширио,
- с којима се није слагао и зашто,
- да ли је његово теоријско прихватање марксизма нашло израза у његовој практичној делатности и на какав начин,
- да ли је он одбацивао нека Марсова тврдјења и да ли је при том остао марсистом и, најзад,
- какве је друге филозофске и политичне утицаје претрпео.⁴⁾

У одељцима нашег чланка посвећеним оценама Марковића као марсисте и комунисте Интернационале детаљније ћемо приказати резултате примене одговарајућих критеријума, нарочито тоном последњих година, када су студије Марковићевог живота и делатности доживеле прави процват.

3. Анализа чињеничног материјала довела је до следеће композиције наших излагања.

У првом делу су оцене по којима Марковић није марсист ни комунист Интернационале, већ радикал, социјалист (а у нечему и марсист), утопист, најзад — реалист, утилитарист и прагматист, нарочито у филозофији и књижевно-естетичним погледима.

У другом делу изложићемо оцене по којима је Марковић марсист и комунист Интернационале, и то различитих нијанси: да је његово учење слојевито, с марксизмом као битним слојем; да је Марковић при том еклентик или да стоји на прелазу од утопијског на научном социјализму; да је наш социјалист, претежно утопист а само донекле марсист; најзад, да је претежно марсист и комунист, што се тврди на имплицитан а данас све више на експлицитан начин.

На крају ћемо извести закључке.

Мораћемо спровести и следећу периодизацију. Као што је већ уназивано, нарочито у радовима Пера Дамјановића,⁵⁾ Марковићева идеологија и делатност различито су оцењиване, зависно од друштвених система. Стога је неопходно посебно излагати (разуме се, уз указивања на прелазе и везе) оцене Марковићеве идеологије:

— за Марковићева живота и постојања његовог социјалистичног покрета;

— у доба делатности српске социјалдемократије;

— током постојања старе Југославије и

— после победе социјалистичне револуције у нашој земљи.

Међутим, пошто су различите оцене дела и делатности Светозара Марковића биле условљене, с једне стране, сложеносту и некохерентносту његовог дела и делатности а с друге стране разноврсним детерминантама критеријума његових оцењивача (а оне су, као што је познато, друштвено-класне и идеолошко-политичке, гносеолошке, индивидуалне итд.), показало се целисходнијим да се периодизација радова о Светозару Марковићу изврши по временским периодима: до 1919, од 1919—1944. и од 1944. до данас.

При томе, пошто библиографија радова о Марковићу од 1975—1980. године износи 1670 јединица,⁶⁾ и стално се повећава, није могуће, а

није ни потребно, анализирати више од једног дела тих списа да би се одговорило на питање које смо узели за предмет нашег чланка.

ПЕРИОД ДО 1903.

4. Под сталним притиском буржоаских властодржаца а од времена Париске комуне 1871. и белог терора који се проширио на све што је напредно и окренуто будућности, идеолози социјализма морали су се на разне начине прикривати или говорити езоповским језиком. Разумљиво је онда што међу оценама Марновићевог живота и рада има и таквих који му одају признања и похвале, али се **уздржавају од идеолошко-политичке квалификације** која би могла бити осуђена и гоњена.

Типична оцена те врсте дата је у једном **загребачком листу 1877.** поводом Марновићеве смрти.⁹⁾ Карактеристично је да аутор овог чланка није означен нити је до данас познат. Он је нашем социјалисти одао највиша признања као човену и ствараоцу окренутом будућности. Од неконкретнијих квалификација налазимо да је Марковић у свом „Реалном правцу“ „у области природе и друштвених наука постигнуте резултате реалистичне филозофије, обичним разумљивим језиком протумачио“ и да је „са Марновићем један од најплеменитијих и најпросвећенијих људи његовог народа у гроб положен, пример једног од најкарактернијих људи и за ствар народа загрејаног човена који је тек — 27 година стар — у служби слободе и науке свој драгоцен живот скончао. Двадесет и седам година стар а толико за човечанство учинио!“ Али писац некролога завршава да „ће он у својим делима наставити непролазно да живи!“

I. Оцене по којима Марковић није марксист ни комунист

1. Марковић — „утопист“

5. Истаннути идеолог србијанског либерализма **Владимир Јовановић** тврдио је да у Србији нема радничке класе а тиме ни радничког питања, па да је целокупан теоријски и практично-политички рад Марновића и његовог покрета обична утопија. Ова оцена није сасвим експликована, али је јасна из Јовановићевих тврђења да Марковић себе сматра за „ауторитарног 'социјалисту'“ а, у ствари, „пабирчи фразе из руских 'сочиненија'“.¹⁰⁾ Према Јовановићу, значи, социјализам Чернишевског, колико и Маркса, подједнака је утопија неприменљива на Србију. Иронијом судбине, међутим, овај либерал је дуго надживео Светозара Марновића, доживео победу октобарске револуције и победе међународног и нашег радничког покрета, па је, нарочито у својим опширним рукописним радовима, одао многа признања марксизму и научном социјализму.¹¹⁾

2. Марковић — социјалист

6. Већина оцењивача овог периода развитка нашег социјалистичког покрета, Марновића једноставно сматрају социјалистом, обично не одређујући ближе карактер његових схватања и делатности.

Имплицитну оцену Марковића као социјалисте изрекао је његов саборац **Јован Жујовић** 1875. године у облику некролога, али је између

два рата као радикал дао друкчију, сложенију оцену. Жујовић оцењује тек преминулог Светозара као „ретког, необичног човека“, „снажног ума и карактера“, који је био „творац радикалног и реалног правца код нас“ и борба за „радикални преобрањај друштва“; „његовим неуморним радом створена је у Србији партија која ради на коренимом преобрањају српског друштва и државе, и која се држи програма што га је изнео Светозар у 'Јавности', 'Гласу јавности' и 'Ослобођењу'." У целини узев, „име и успомена на Светозара Марковића остаће потомству, да га покреће на озбиљан, паметан и енергичан рад на срећу човечанства, за народно благостање, за једнакост и слободу.“¹²⁾ Под борбом за радикалну промену грађанског друштва Жујовић овде мисли на његов социјалистички преобрањај, док ће касније желети да донаже да је и Светозар у најзрелијој фази свога учења и рада постао свестан неопходности да се, уместо револуције, пође еволутивним путем лаганог усавршавања постојећег друштва демократијом, републиканством и самоуправом, а то значи побољшаном варијантом идеологије радикалне партије.

У некрологу у немачком социјалистичком листу »Volksstaat«, који је пренео наш лист „Рад“, 24. марта 1875, Марковићев саборац **Петра Тодоровић** тврди да је Светозар био „најзаслужнији и најкарактернији српски социјалиста“.¹³⁾ Руски социјалист **Петар Лавровић Лавров**, у листу „ПередѢ“ од 12. априла 1875, пише да је Марковић „српски социјалиста“.¹⁴⁾ **Светозар Милетић** у некрологу 1875¹⁵⁾ исказује своје уверење да је Марковића у Цириху „изучење социјалне науке о друштву“ одвело на пут „танозване социјалистичке школе и странке, тако да постаде оснивач исте школе и странке међу Србима, наиме у Србији“; он додаје да је Марковић при том ишао путем „идеалног реализма“. Милетић је, као идеолог и вођ војвођанских либерала, одао високо признање Марковићу, које квалификацијом његовог социјализма као циришког асоцира на Интернационалу — али је у време прогона социјалиста и у Србији и у Војводини, и Милетић морао писати езоповским језиком.

7. У каснијим оценама овог периода налазимо следеће формулације. **Драгиша Станојевић**¹⁶⁾ 1881. доказује србијанским радикалима „да Светозар, да је жив, не би данас био с вама но против вас“ јер је он „организовао прантичну радњу социјалистичке странке“, која се борила „за идеје револуционарне“, да се остваре у Србији „оне политичне установе, које условљавају, олакшавају и спремају победу социјализма“.

Социјалист **Мита Ценић**,¹⁷⁾ изгубљен у кризи Марковићевог покрета и робијању његових присталица, оцењује Марковићеву идеологију као социјалистичку, али јој негира револуционарност и повезаност са радничком класом, односно Интернационалом, што је било нетачно и необјективно као оцена. У својој „Автобиографији“, **Јован Суботић** је записао да се Марковић „бавио науком социјалистичком“.¹⁸⁾ Слично и Марковићев француски пријатељ, **Беноа Малон** (Benôit Mallon), иначе еклентик чије су се марксистичке искре и борба у Париској комуни касније изгубиле у опортунизму, реформизму, посибилизму и сличним идеологијама и пракси, писао је о Марковићу 1885. и 1888. Он га оцењује као „младог и сјајног апостола социјализма“ накак је у Немачкој био Ф. Ласал, као борца који спада у ред најзначајнијих европских револуционара, социјалиста и мислилаца већ од 1867. године. Са

својих каснијих еклектичних позиција, међутим, он Марковића оцењује претежно као утописту.¹⁹⁾

У свом идеолошком развоју на социјалдемократији, **Драгиша Лапчевић** 1893. тамним бојама слика страхоте страначких борби у ослобођеној Србији свога доба, негирајући тачност радикалног позивања на наслеђе Светозареве идеологије и покрета: „Народ зна, да је поч. Светозар Марковић био главни чинилац, па ако хоћете и отац онога напреднијег покрета од 1870—1875. год. Тај је покрет обојен чисто социјалистичким тежњама.“ Међутим, делатност радикала у Србији ни оне „радикалце, који имају пред собом рад оснивача радикалне странке у Србији — Светозара Марковића, задовољити не може“ јер „прваци радикални су изневерили Светозара (Марковића) и Адама (Богосављевића), и повели странку странпутицом“.²⁰⁾ Слично Драгиши Станојевићу, Лапчевић под радикализмом овде подразумева борбу за радикалну (социјалистичну) измену друштва, а не радикалну идеологију и покрет.

3. Марковић — „радикал“

8. Дисиденти Марковићевог социјалистичког покрета, који су тај покрет, по Лапчевићевој и другим тачним оценама, повели „странпутицом“, у свом настојању да се демагошки послуже Марковићевом популарношћу у српском народу, тврдили су да су они једини аутентични настављачи Марковићеве идеологије и покрета.

У том циљу је вођ србијанских радикала **Никола Пашић**, још 1882, тврдио да је Марковић утемељивач Радикалне партије у Србији.²¹⁾ Према њему, Марковић се противставио „власницима“ и ставио „себи за свети задатак: да народно погажено право уздигне и оствари супрот свима себичним намерама власника“; он је „написао и програм наше странке, и уређивао је 'Јавност' у духу тога програма, а доцније рађено је на остварењу тога програма у 'Гласу Јавности', 'Ослобођењу' и 'Старом Ослобођењу'“.

Слично су поступали у својатању Светозара и други радикали. Тако је **Никола Марковић**²²⁾ 1885. писао: „Да није Светозар друго ништа учинио већ једино то, што је отворио једну начелну странку у Србији — данашњу радикалну странку — па би за свој кратки век много учинио“; он је, дакле, „велики учитељ и оснивач“ Радикалне странке у Србији. Слично је и трећи Марковићев сарадник а затим радикал, **Ђона Анђелковић**, писао 1891. да је Марковић дао „основе радикалног програма“ и покрета.²³⁾

Сличних тврђења наћи ћемо више касније, када се раслојена и побуржоажена Радикална странка морала још упорније покривати светлом Марковићевом успоменом и реафирмацијом његове идеологије, нарочито поводом обележавања 50-годишњице његовог рођења 1925. године.

5. Марковић у књижевно-естетичним погледима реалист, утилитарист и прагматист руске школе

9. Занимљиво је али и разумљиво што су оцењивачи ове стране Марковићевог учења и делатности у највећој мери сагласни: да је својим списима **Певање и мишљење, Реалност у поезији, Србија на Истоку** и другим, у којима се бави књижевно-естетичним питањима и културном политиком, извршио преокрет од романтизма и класицизма

на реализму. Неслагања, међутим, постоје у оценама — да ли је тај преокрет био позитиван или негативан и колико у којој области нашег тадашњег и каснијег књижевног, уметничког, естетичког, културног и политичког рада.

Овде, значи, нема потребе да се детаљније задржавамо на овој страни Марковићеве идеологије. Утолико више што је њен значај актуелизован касније, у социјалдемократском и комунистичком периоду развитка нашег радничког покрета, и што су дате доста темељне савремене оцене Марковићевог односа према српској књижевности и уметности.²⁵⁾

II. Оцене по којима је Марковић претензно марксист и комунист

10. Врло рано, још за Марковићевог живота, многим његовим сарадницима, као и противницима, било је јасно да је он марксист и комунист из редова Интернационале. Те су оцене добиле у аргументацији и дубини истинитости нарочито последњих деценија, када се показало да су марксизам и међународни раднички покрет цело време били „плурализовани“, то јест у флукутирајућем степену остварено је јединство различитих а и супротних схватања и настојања за њиховим реализовањем. Зато су оправдано многи аутори, закључно са Живојином Ракочевићем, Јованом Дубовцем, Драгићем Качаревићем и другима, постављали питање: да ли је и сам назив „марксист“ постојао у Марковићево време и да ли су, према томе, стогодишњи спорови око тога — да ли је он марксист или није — уопште смислени.

На то питање, колико је неопходно за наше потребе, можемо овде одговорити следеће. **Хенрих Писарен** је, у полемици са Д. Качаревићем, уназао²⁶⁾ да још Светозар Марковић у једном писму, датираном 12. јула 1873, које наводи Јован Снерлић, употребљава термине „Марковци“ и „Марксист“ (у контексту „Они Марксист тврде“ и сл.). Познато је затим да Ф. Енгелс у писму Јозефу Блоху од 21/22. септембра 1890. употребљава израз „марксист“.²⁶⁾

Поред марксиста, у Интернационали су деловали прудонисти, бануњинисти, ласаловци и други идеолошки правци и групе, борећи се за превласт. Знамо да су у Светозарево доба међу српским студентима најбројнији били марксист и бануњинисти, и да су се — највише благодаревши Светозару — већином определили за Марково учење, да су се, значи, определили као марксист.

Многе дилеме, међутим, о опредељењу Марковића и његових следбеника остале су до данас. Он је и у Цириху, као што знамо, остао најчвршће повезан с руским марксистима, који су у својој идеологији носили знатан део фонда Чернишевског па су (као и Светозар и светозаревци) због тога оцењивани као револуционарни демократи, утописти и сл. Али, када се зна да је Маркс изучавао и ценио Чернишевског, многи (нарочито новији) истраживачи у таквим слојевитим концепцијама и борби за њихову реализацију виде, пре свега, специфичне путеве борбе за социјализам у разним земљама као једну од битних концепцијских карактеристика аутентичног марксизма, као и лењинизма.

У свим тим условностима, у социјалистичком периоду развитка нашег радничког покрета можемо навести бар следећа квалификујућа

Светозара Марковића као марксисте и/или утописте — јер, поновимо то и овде, утопијски социјализам је један од „извора и саставних делова“ марксизма од његовог настанка до данас.

1. Оцене да је Марковић претежно утопист руске школе и уз то донекле и марксист

11. Релативно споро се кристалисала оцена да је и Марковић прошао кроз разне фазе развитка, тако да његова идеологија и практичка делатност садрже различите слојеве, међу којима је најпретежнији — марксизам и комунизам Интернационале. У процесу те кристализације, далеко највећи број аутора који су објективно и темељно оцењивали Марновићеву идеологију и делатност, међу њима пре свега марксисти, нису могли а да не уоче да је и у свом развитку и у целини својих схватања и активности наш социјалист стваралачки спајао социјализам руских револуционарних демократа са социјализмом Марксове Интернационале: на то су га навеле наше домаће прилике, сазнања стечена приликом боравка у Русији, као и учествовањем у раду Руске секције Интернационале у Цириху, чији је он био члан—кореспондент за Балкан а која је била повезана с Марксом.

У овом споју схватања и праксе између којих није било могуће спровести оштру и јасну границу јер су они, у ствари, изрази различитих путева у социјализам, од којих је први примеренији високоразвијеним капиталистичким земљама европског Запада а други неразвијеним, претежно аграрним земљама, као што су биле Русија и балканске земље, у социјалистичкој фази развитка нашег радничког покрета могле су имати већу тежину оцене по којима је Марковић претежно социјалист-утопист и реалист руске школе, али и члан Марксове Интернационале. Али је с временом — нарочито последњих неколико деценија — превладало мишљење да је Марковић у основи марксист и комунист Марковог типа који (сасвим у духу марксизма) користи и идејни фонд „аграрног социјализма“ својих руских учитеља, али и многих других економских, друштвено-политичких, филозофских схватања и настојања да се она практички остваре. Природно је (поготову када се има у виду генеза и развитак марксизма) што се преко првог типа оцена нарочито у новој Југославији дошло до све основније оцене да је Марковић у основи марксист али особитог типа, нарав се могао формирати у времену настанка марксизма и његове спецификације на услове Балкана. При том је разумљиво што су многи оцењивачи еволуирали у својим квалификацијама Марновићеве идеологије, благодарећи напретку у њеном изучавању али, и новом откривању његових списа и докумената.

12. Првој групи схватања суштине Марновићеве идеологије припада њен присталица а касније радикал **Петра Тодоровић**.²⁷⁾ Марта 1875. он је у томе смислу писао: проучавајући „Чернишевског, Доброљубова и др.“ „у Петрограду је ударио Марковић темељ својим начелима и своје доцнијем раду“. Доласком у Србију, у листу „Радник“ он „је развијао своја социјалистичка начела“ у духу Интернационале, што се види и из тога да је „узео у отворену заштиту ове мученике слободе“ — париске комунаре (1871). У целини узев, „Светозар је у нашој радикалној и реалистичкој књижевности заузео за мало година свога рада прво место. Сви његови списи носе на себи печат великога мислиоца и до крајности поштеног и карактерног радника“. Он је „највише до-

принео да се развије социјализам у Србији. Као достојни ученик свог великог учитеља Чернишевског, он је имао на српску омладину онамаз исти утицај, какав је имао Чернишевски на руску.“ Тај је утицај преносио и на своје следбенике, тако да се Јован Жујовић у раној младости био толико занео да је смеао да са Пером Тодоровићем иде у Сибир не би ли ослободили Чернишевског — али их је полиција омела.²⁸⁾

Раша Милошевић, слично Пери Тодоровићу, „један од радикалских првана проистеклих из социјалистичног покрета Светозара Марковића, високо оцењује његов значај (1889). И он указује на Марковићеве дво-струке изворе: „снажио је своје економске погледе и своје практичне радове не само мислима што их је принуђио у руској књижевности, него и мислима критичке школе на западу, чији је представник био Карло Маркс“; он је био не само „политичар“, „критичар“ и „економиста“ већ и „практични организатор народне привреде“ веома заслужан за развој занатлијских задруга у Србији.²⁹⁾

Сличних мишљења о нарактеру Марковићеве идеологије може се навести нарочито из материјала који су сакупљени за најновије издање Марковићевих Сабраних дела.

2. Оцене да је Марковић претежно марксист и научни социјалист с утопијским и другим споредним компонентама

Одмах ћемо показати да оцене о марксистичкој суштини Марковићеве идеологије нису настале 1948. већ готово експлицитно још 1875, 1881, 1918, а сасвим експлицитно 1922—1925. године.

13. **Имплицитно, танве оцене** су, на пример, следеће.

Петнаест великошколаца³⁰⁾ су, у свом одговору на напад либерала и конзервативаца на напредну великошколску омладину, томе нападу нашли најглавнији узрок у томе „што је у умовима ћана завладала струја реализма, који у друштвеним наукама доводи до **научног социјализма**“. Писци затим сажето излажу основе „реализма“ („или нове науке“) и „научног социјализма“, идући за списима Светозара Марковића и позивајући се на њега.

Драгиша Станојевић је 11/29. септембра 1881. готово експлицитно оценио Светозара Марковића као марксисту и комунисту, пишући³¹⁾ да је „тај силни ум и тај пријатељ људски надар био да замисли могућност социјалистичне странке у земљи напетана и пандура, ћата и набадахија, у нласичној постојбини свакојаних чорбацијских странака. У таквој земљи он је био јунан да високо дигне црвени барјак социјализма, и то баш онда кад због пада Париске комуне за социјалисту другог имена не беше до палинућа!“ Марковићева „социјалистична странка“ је не само ширила по народу пропаганду најнапреднијих идеја револуционарних“ већ је као у ретко којој земљи „играла тано велику, тако корисну, тако **прантичну** улогу, као у малој Србији“. Већ смо назвали да је Станојевић јавно написао радикалима да Светозар — да је жив — никако не би био у њиховим редовима и да се узалуд позивају на њега као свога претечу, јер народ добро види разлику између социјалистичке и радикалске идеологије и делатности.

14. **Експлицитно, оцене да је Марковић марксист и комунист** Интернационале исказали су Драгиша Станојевић и Владан Ђорђевић у оштрим критикама Марковићеве идеологије које се граниче са денунцијацијама.

У том духу **Станојевић** године 1870. пише Марновићу: „ваш диктаторски комунист Маркс“; „штета ако сте се код Бакунина школова-ли, који је већ поприлично зла учинио међународној асоцијацији раде-ника с којом се ви слажете“; „то је вас, вашег Маркса и Бакунина и довело до диктатуре“.³²⁾

Др Владан Ђорђевић пише око 1870. и 1872.: „први српски соци-јалиста Светозар Марковић“ у Русији је као „прву душевну храну“ имао „социјализам, који је у околностима у којима је живео Чернишевски, Писарев и т.д. морао постати **наринатура**“. У Швајцарској, „ти раде-нички пророк — не радиш ништа, осим што преводиш из Фрајштата и Карла Маркса!“ Ђорђевић му пребацује и насније „комунистички по-нос“ и прети му: „ти, као 'одборник' Интернационале за српске зем-ље (...) не смеш извртати и фалсификовати начела Интернационале“.³³⁾

ПЕРИОД ОД 1903—1919.

15. Карактеристично је да са афирмацијом пролетерског социјал-демократског покрета у Србији интерес за Марковићеву идеологију слаби. Она се, додуше, већином и даље цени а још више његова лич-ност, али се сматрају превазиђеним: српски раднички покрет се дис-танцира од његове идеологије и путева борбе за социјализам, ради-нална странка настоји и даље да прикаже Марковића као свога прет-ходника, леви грађански интелектуалци као социјалисту а други као утописту, док се неки уздржавају било од какве идеолошке квалифи-кације Марковићевог учења и делатности, а има их који их потцењују и одбацују. Тако се оцене о марксистичкој суштини Марковићеве идео-логије одбацују или представљају као занемарљива страна целине ње-гових погледа.

I. Оцене по којима Марковић није марксист ни комунист

У тим условима разумљиво је што и даље налазимо **идеолошки неутралне оцене** Марковићевог учења и делатности. Тако **Андра Гаври-ловић** (1903) признаје да Марковић „отпочиње ново доба у историји српских идеја“ и да „је он творац новог, огромног, покрета за добро свога народа коме је служио свом памећу и свим срцем“, али не даје идеолошку квалификацију Марковићевих идеја и покрета.³⁴⁾ Слич-них оцена наћи ћемо више, нарочито у области књижевно-естетичких списа.

1. Марковић — неоригиналан и „јалов“ теоретичар, критичар и друштвени радник

16. И сада можда највећи степен слагања међу оцењивачима Марковићевих погледа постоји у оцени његових **књижевно-естетичких схватања** као реалистичних, али неоригиналних, с изворима у руским револуционарима — социјалистима (Чернишевски, Писарев, Доброљубов и др.); постоје и дубље анализе које код Марковића и овде налазе нена самостална мишљења.

Већ 1897. године јавио се са својом оценом **Антун Густав Матош**.³⁵⁾ На основу песама следбеника поетине нашег социјалисте, као што је Јаша Томић и Владимир Јовановић—Аластор, Матош одбацује суд Јо-вана Скерлића, усваја мишљење Слободана Јовановића и формулише

следећу оцену: Марковић „бијаше таленат, али не бијаше геније: он није нашао ништа ново, он се задовољио прерађивањем онога, што су други створили“, тако да је Марковић „за нашу литературу био јалов“. Видимо да Матош једнострано оцењује Марковића — само у области књижевности а и ту не узима у обзир Марковићев утицај на заснивање књижевног реализма код Срба који је дао значајне резултате у прози и у целини друштвеног живота, већ полази само од реалистичног песništва чији је домет заиста био мали.

17. На освитну XX века, **Љубомир Недић**³⁶) даје своју често навођену оцену: с једне стране, он Марковићу признаје огроман утицај „на целонупни живот наш“, али га, с друге стране, не сматра великим човеком па ни значајним књижевним критичарем и естетичарем. У целини узев, Недићева коначна оцена је крајње негативна и гласи — „такозвани покојни Светозар“. Ова оцена је у то време несхватања Марковићевог правог домета могла изгледати уверљива, али се, нарочито касније, показала необјективном и нетачном.

2. Марковић — социјалист

18. Међу прихватљивим оценама Марковићеве идеологије као социјалистичке у време афирмације социјалдемократске идеологије и у Србији, наводимо следеће.

Учитель **Станиша С. Станишић**³⁷) цени Марковића као социјалисту и напредног педагога.

Велики природњак **Јован Цвијић**³⁸) је своју везаност за идеје и социјалне изворе Светозара Марковића и његовог покрета исказао 1907. у свом ректорском говору: „Светозар Марковић је социјализмом освојио не само већи део интелигенције већ и врло много сељана.“ У тешкој атмосфери тек створене Југославије после првог светског рата, Цвијић ће храбро публиковати своје успомене у којима ће детаљније приказати свој дуг према Марковићу и његовом социјалистичком учењу.

Социјалист Марковићеве школе, иначе позитивист—еклектик, **Милош Миловановић**³⁹) као „два неуморна борца за привредно благостање и политичке слободе српског племена“ истиче Светозара Марковића и Адама Богосављевића — представнике „напредне социјалистичке струје са запада“ која је 70-их година XIX века захватила Србију.

II. Оцене по којима је Марковић утопист, радикал, еклентин итд. Унолино је марксист, то је епизодно и споредно

1. Марковић радикални реалист, али утопист

19. Овом типу оцењивача у то време припада **Милан Ђ. Милићевић**, који са закашњењем уноси Марковићеву биографију 1901. године у свој „Поменик“, оцењујући његов рад као утопију о којој суд могу донети тек будућа друштвена кретања: „Светозара сви признају за творца радикалног и реалног правца у Србији“; међутим, „никанав преображај не долази“, подвлачи Милићевић у духу еволуционизма, „докле најпре не плати већи или мањи данак царству утопија“, а Светозару је тај данак испао већи зато што је он и сувише млад „узео на се тако титанске предлоге“. Према томе, закључује Милићевић, рано је

судити о вредности Марковићеве утопије и „тек време може показати: што је у Светозареву раду остварљиво, а што је било намењено само да коју провалу више отвори“ својим проповедањем класне борбе, уништења бирократије и буржоаске државе итд.“)

Сличних оцена може се наћи више.

2. Марковић — етички социјалист руске школе са споредном марксистичком нотом

20. И данас се сматра незаобилазном оцена Слободана Јовановића из 1903. године,⁴¹⁾ по којој је Марковић „неоригиналан“ али „бистар“, „добар ђак“, способан да преузима и преноси туђе идеје, али не и да остварује своје, осуђен да само утопијски машта о социјализацији сељачке Србије. Признаје му при том да је „био један од оних ретких социјалиста код нас, који познају теорију социјализма и прате социјалистички покрет свога времена“ — пре свега Чернишевског („ноји га је, без сумње, први и преобратио у социјализам“ — пише Слободан слично своме оцу Владимиру Јовановићу), а с друге стране „Маркса, Ласала и Диринга“ (Луја Блана и Прудона „знао је, вероватно, из друге руке“). Јовановић неосновано тврди да Марковић „није био члан 'Интернационале', као што му је пребацивано, али се у нашој штампи издавао за следбеника њена програма“ и био уз Маркса у његовој борби против Бануњина, бранио је и Париску комуњу и уопште „за своје време, он је био европски образован социјалист“. Али, по Јовановићу, „самостални радник на економским и друштвеним наукама Марковић није био“ већ је по сопственом признању био само „практични реформатор“ и „фанатик идеје“ коју је узалуд покушавао реализовати у сељачкој Србији.

Овако профилишући Марковићев идеолошки лик, Јовановић погрешно закључује да је наш социјалист пошао за етичким социјализмом Чернишевског а не за по њему једностраним економским социјализмом Маркса: „Марксов систем није учинио на њ јак утисак“, пишући о Марксу, он и не помиње његову теорију о вишњу вредности, што значи да је не усваја. Цитирајући познато Марковићево гледиште из „Начела народне економије“ (стр. 20—21) о тачности марксизма, али само за развијене западне земље, док неразвијене земље као Русија и Србија могу заобићи капитализам — што се показало као заблуда, Јовановић приназује Марковића као човена који не познаје и уколико познаје — не разуме Маркса. Уз то, у Србији није било пролетера који би збацили сопственике, већ су живели ситни сопственици које је Марковић желео подстаћи „да својевољно одбаце приватну својину, па организују своју производњу на начелу заједничке својине“. Јовановић тако вулгаризује Марковићево учење да испада да је он мислио да „дснине научне истине маси народној, која је неспособна за научно мишљење“ — да јој докаже неопходност одрицања од приватне својине и прихватања социјализма, не схватајући да је „сељак још једнако у моралној немогућности да се одушеви социјалистичким начелима“. С позивањем на Карла Кауцког, Јовановић сматра: „Данашњи марксистички толико су с тиме на чисто, да све своје уздање полажу у варошке раднике“ да изведу „социјалну револуцију“ и тек касније да постепено увуку сељане у систем заједничке производње — док је Марковић био осуђен да ради са сељацима, занатлијама а нарочито интелектуалцима.

На основу свега изложеног Јовановић закључује да је **Марновић „био жртва утопијског социјализма“**, да он „није разумео у чему је снага Марксизма“, већ је идући за Чернишевским „тражио неке општије принципе, којима ће се сви људи без разлике класа моћи одушевити“ а затим их „чистим аргументисањем“ придобити за њих.

Пошто је тако „доказао“ Марновићев „утопизам“, Јовановић детаљно даље „доказује“ да Марновић није умео одговорити на питање „зашто је он социјалист у једној земљи где нема радничког питања“, да је утопијски нереално решавао питања бирократије, социјалног питања Србије, либералне странке, суда, омладине итд. и у Србији „чинио утисак једног странца“ који у њу преноси стране, неприхватљиве и неостварљиве идеје.

Видимо да Јовановић, као грађански идеолог, привидно објективно приступа Марковићевом учењу и делатности. У суштини, он је површно и пристрасно анализирао схватање нашег социјалисте, тако да у њему није видео других садржаја осим Чернишевског: није знао да је и Маркс ценио овог социјалисту због резултата у трагању за специфичним путевима борбе за социјалистички преображај, да је Марковић томе танође тежио и у томе умногоме успевао, да је не само знао за закон вредности већ је Марксово учење у неким битним странама и надоградио; да, најзад, Марковићево настојање за коришћењем социјалистичких (коллективних) традиција балканске сеоске задруге, као и настојање Чернишевског и његових истомишљеника да се у борби за социјализам у аграрним земљама као што је Русија пође од колективизма „общине“, нису само хуманистички снови о заобилажењу „пургаторијума“ капитализма, већ реална могућност развитка — као што је то схватио В. И. Лењин а у наше дане многе земље „трећег света“ које настоје да изграде социјализам користећи затечене форме племенског и сличног преткапиталистичког ступња развитка.

3. Марновић — еклeктик који основу утопизма Чернишевског спаја с елементима марксизма и других схватања

Ову оцену дају леви грађански просоцијалистички идеолог Јован Скерлић, већ у то време проскрибовани анархист Крста Цицварић и други аутори.

21. Оцена **Јована Скерлића** своди се на тезу да је, после Живојина Жујовића са његовим „прудоновским малобуржоаским социјализмом“, дошао Марновић „са утопијским социјализмом Чернишевског и реализмом Писарева“.⁴²⁾ Овим оценама из 1904. Скерлић у књизи посвећеној Марковићу, 1910. године, додаје и марксистичке и друге његове изворе да би закључио да је наш социјалист у ствари — еклeктик.⁴³⁾

„Припадајући последњој генерацији која је била под извесним утицајем идеја Светозара Марковића“, како сам о себи пише, Скерлић се у оцени Светозареве идеологије „у основним схватањима размимилази“ са Слободаном Јовановићем: он Марковића сматра најутицајнијим човеком српског XIX века, „сејачем идеја“ и „проповедником истина које је код других нашао“, али не и оригиналним мислиоцем-теоретичарем — танвих претензија ни сам није имао, већ се сав предао практичној анцији адаптирања социјалистичких идеја из Русије и са Запада на услове у Србији. „Од пролетерскога социјализма Интернационале, у који је сасвим био убеђен, али који је био химеричан за

потпуно земљорадничку и малосопственичку Србију онога времена, он је пришао некој врсти аграрнога социјализма у смислу учења Чернишевскога, да, најзад, силом прилика, принуђен на еклектизам у идејама и на опортуност у акцији, доспе до радикалнога демократизма, који је, додуше, имао даљи социјални идеал, али који је ишао за непосредним и сместа остварљивим резултатима.“ На тај начин, Скерлић тумачи Марковићев развитак не од Чернишевског на Марксу и радикалној партији већ као од Маркса враћање Чернишевском и тиме радикализму грађанског типа. Значи, по Скерлићу, „посејавши прво семе модерног социјализма, он је положио солидан темељ за оснивање једне велике и моћне демократске странке, идеолошке за интелигенцију, готово класне за сељаке“ — Радикалне странке.

Скерлић, међутим, противуречи себи, наводећи низ битних марксистичких теза које је Марковић заступао.

Међутим, као „први оригинални србијански покрет“, који није значајно само преносење идеја са Запада, већ „је у исто време врло добро изражавао трезвен, позитиван антитрадиционалистички и рационалистички дух сувремене Србије“, Марковићев социјалистички покрет се није ограничио само на Србију, већ је утицао и на угарске Србе. Судбина његових идеја у Србији је, као што смо указали, по Скерлићу, особита: полазећи од Марковићевих схватања из 1873, радикали су 1881. године основали своју партију с многим социјалистичким идејама у своме програму. Мита Ценић, Ђура Љочић и неки други Марковићеви следбеници из првобитног његовог покрета, нападали су радикале као отпаднике, али се борба завршила победом радикала крајем 80 их година. Од 90-их година „отпочиње се проповедање сувременог марксистичког социјализма какав је прихваћен у целој Европи“, али Марковићев утицај слаби па га и у радикалним и у социјалистичким круговима „замењују други интереси и други идеали“: радикали Марковићеве идеале проглашавају за „заблуде“, а „у социјалистичким круговима све мање обраћало се Светозару Марковићу, и место њега су постајали ауторитети Маркс, Енгелс и Кауцки“, тако да је, према Скерлићу, 35 година после своје смрти Марковић постао „историјска личност“ која „не врши више непосредни утицај на духове, и на њега се више не ослања ни радикализам ни социјализам у Србији, као што је то било све до почетка деведесетих година“: за једне је Марковић сувише на левици, за друге сувише на десници; „једни су заостали за њиме, други су га претенли“, тако да је „враћање Светозару Марковићу тешко остварљиво“. Од њега остаје пре свега „велики лични пример“ „најзначајнијег политичког борца којег је Србија имала“, затим повезивање демократије са социјалним реформама којима је циљ „материјално благостање широких слојева народних“, слобода савести, „борба против агресивних сила верске тираније и несношљивости“, за равноправност жена и сл. Најзад, Марковић је био глава „материјалистичко-космополитске школе“ која проповеда јединство националног и космополитског.

Скерлић наводи и низ Марковићевих идеја које, по њему, треба одбацивати или ограничити: пре свега, „велики преобраћај“, који је он очекивао попут Роберта Овена, Маркса и Енгелса — није дошао и „силе прошлости не само да нису сатрвене, но понова дижу главе“, тако да „нао свани други, и више но други, зато што смо мали и угрожени, ми у првом реду морамо водити политику националног егоизма, чувања своје коже“, политику „националне конзервације“.

Тако се Снерлићева позиција ренегата социјалдемократије, под утицајем његовог лозанског професора социјалисте Жорна Ренара (G. Renard) и француских реформиста, али при том напредног грађанског демократе и научника, огледа у његовим оценама Марковићевих идеја и делатности. Са симпатијама прилазећи своме ненадашњем узору из ђачких дана, чији су видокрузи заиста били широки, али (што ни Снерлић није могао учити) исто тако и дубоки, а достигнућа значила допринос саоснивању максизма као научног социјализма, Снерлић је тачно запазио да је Марковићев утицај у првој деценији XX века веома опао. Али је заборавио да суд историје о једном тако крупном идеологу и творцу социјалног покрета, као што је био Марковић, не може бити сведен на оквири неколико деценија. Тако га је он погрешно оценио као еклентика, утописту, који готово ништа стварно није урадио осим што је подстакао развитак и социјализма и радикализма — али тако да га се и социјалдемократи и радикали одричу као свога претходника, јер су и једни и други пошли другим путевима од оних које је утирао Марковић. Из историјске перспективе краја XX века, међутим, ренесанса Марковићеве идеологије показује њену животност и значај који прелази оквири Србије и Балкана.

22. Још се мање објективном и тачном показала оцена Марковићеве идеологије као еклентичке збрне, коју је дао анархист **Крста Цицварић** у исто време када и Снерлић (1910).⁴⁴) У свом већ тада јако израженом стилу бескрупулозног ниҳилизма, који ће га од анархистичког социјализма између два рата довести у редове фашистичких непријатеља свега напредног, Цицварић врло негативно оцењује књигу Слободана Јовановића о Марковићу као ненаучну и површно-публицистичну, писану без познавања „теорије и практике целокупног социјализма“, у чему је може се рећи у многоме био у праву. Он Марковића оцењује као „социјалисту по својим убеђењима“ и „демократу“ васпитаног „у кругу идеја руског револуционарног социјализма“ — али коме време и прилике у Србији нису допустиле да буде социјалиста па је у пракси „морао постати радикал“: „место да ради на социјалној револуцији и да води борбу против буржоазије, Марковић се сав заложнио за демократију и постао духовни вођ српске буржоазије“. Марковић ни као теоретичар, међутим, „нити је био дубок нити оригиналан: он није био мислилац, већ новинар“, и то новинар другог реда јер није доследан у гледиштима, тако да се „сав његов значај састоји у томе што је идеје које су други открили и формулисали пренео из иностранства у Србију“. Оно, пак, што је Марковић писао о српским приликама, није ништа друго до „примена тих идеја на српском земљишту“, и то недовољно доследна примена са „масом контрадикција“, „колебања“ итд.

То се, по Цицварићу, најбоље види у Марковићевим погледима о филозофији: он спаја материјализам с агностицизмом и друге несподјиве супротности. „Као социјалиста, Марковић је био еклентичар“ — сматра Цицварић слично Снерлићу. Он је читао и Маркса, и Блана, и Диринга, и Писарева и Чернишевског, па је „из најсупротнијих логичких елемената створио једно гледиште у коме одсуствује унутрашње логичко јединство, које носи у себи карактер конфузије и неодређености“ а при том Марковић је био претежно „анархиста у теорији, коју је он позајмио у Русији“. Поред тога, „његова је оборило и време“, као и многе друге теоретичаре социјализма његовог доба, и у Србији је „моодавно завладао марксистички социјализам“, „са чијих позиција Мар-

новића могу успешно критиковати и гимназијалци. С друге стране, на Западу је и „марксизам био подвргнут оштрој и успешној критици од стране представника академске науке“ и од стране његових присталица тзв. „критичних марксиста“, па је Слободан Јовановић знао „да је Маркс за данашње време исто онако мртав као и Светозар Марковић, па ипак он је Маркса покренуо против Светозара Марковића“, што је „језуитска метода“ која „заслужује најстрожу моралну осуду“. Цицварић уз то замера Јовановићу што разликује утопијски од научног социјализма а морао би знати „да између та два социјализма нема никакве битне разлике“ јер су оба подједнако неостварљиве и конфузне доктрине.

Тано је Цицварић у критици Марковићеве идеологије доста близу оцене Слободана Јовановића, коју је одбацио као површну и незналачку. Цицварић се већ тада приказао као противник не само социјализма већ и сваког истинског прогреса. Одбацио је и марксизам и Марковићеву идеологију као теоријски неодрживу еклетичку збрку и практични као утопијску конструкцију. Када се зна да је он у то време и оригинална филозофска схватања једног Бранислава Петронијевића оценио као еклетично компилирање западних преживелих узора и да је на сличан нихилистички манир приступио већини врхунских резултата наше и не само наше науке и праксе, Цицварићеву оцену идеологије и практичне делатности Светозара Марковића морали смо навести као синдром социјалне патологије једног узбурканог времена.

4. Социјалдемократске оцене: Марковић — утопист руске школе који претходи малограђанском покрету Радикалне партије

Да би оштро одвојили класни раднички покрет од малограђанско-сељачког радничког покрета који се позивао на Марковића као свога идеолога и зачетника, српски социјалдемократи су у разним нијансама изрицали оцену по којој су Светозареву идеологију препуштали радикалима сматрајући је при том претежно утопијском копијом Чернишевског уз занемарљив утицај Маркса. Због њиховог значаја навешћемо опширније нарочито Туцовићеве оцене.

23. **Радован Драговић** у том смислу пише следеће. Како је српско сељаштво било веома незадовољно продирањем капитализма који је довео до раслојавања села и распадања кућних задруга, „тада се с руским социјализмом појавио у нашој земљи Светозар Марковић који је боравио у Русији и студирао у Швајцарској“ и учио да је „циљ покрета“ — „заједнички рад с модерном техником у граду и селу“. Тако је он „хтео да прескочи капитализам и његове последице, и мислио је да се и без ове фазе у развоју државе, чему ми социјал-демократи тежимо, мора доспети у социјализам“. Међутим, баш је развитак капитализма у Србији „најбоље оповргао ову теорију. Но историјска је истина да је ово учење имало највећег утицаја на народне масе и придобило их за себе. Природно, он је касније изменио ово учење и створио се један велики малограђански покрет у Србији: покрет Радикалне партије.“⁴⁵

24. **Живота Н. Ђурновић**, веома ценећи Марковића, са позиција марксизма 1906. сматра да је, у недостатку развијене радничке класе у Србији, „полазећи, у принципу, са основног Чернишевског гледишта: материјално осигурање индивидуе и развијање етичних особина код ње, Марковић имао пред собом готово у истоветним друштвеним

приликама да га развије“; а као што су прилике у Србији биле сличне приликама у Русији, тако је и Чернишевски „био утописта онако исто као и Марковић код нас“.

При том, било је утицаја марксизма код нашег социјалисте, али су они занемарљиви јер су били искључиво теоријски: „Марковић је ипак понекад одступао од Чернишевскова правца и више се приближавао Социјализму, па је, шта више, идеје Маркс-Енгелсове умео на врло популаран начин да изнесе у нас. Али, он је то чинио само у полемици, иначе сматрао је да је позванији његов рад био за реформисање српскога друштва, за практичан рад.“⁴⁶⁾

25. На сличан начин 1913. године **Драгиша Лапчевић** и **Живко Топаловић**,⁴⁷⁾ обавештавају немачку социјалдемократску јавност о суштини Марковићеве идеологије. Студирао је, веле, у Русији и у Швајцарској „и био је непосредни ученик Чернишевског“, али „он је ипак познавао и списе Маркса и Ласала и припадао је Интернационали“. Између та два извора, учећи и делујући, по првом је написао „Начела народне економије“ (1875), а по другом „једно скоро марксистичко дело које би и данас било врло употребљиво за популаризацију комунистичког Манифеста: **Социјализам или друштвено питање, 1876**“, а бранио је и Париску комуни и у још понечем писао у духу Интернационале.

Тако су Лапчевић и Топаловић објективнији и правичнији у оцени Марковићеве идеологије, али и они домет његових марксистичких схватања ограничавају на област теорије.

26. Највише је, међутим, о Марковићу писао **Димитрије Туцовић**.

Још као студент, 23. фебруара 1902, Туцовић је истанао да Марковићеве чланци о самоуправи, општини, скупштини, изборном праву, народним школама, болницама итд. „садрже захтеве који се већим делом налазе у низу захтева, које данас социјални демократи траже од буржаске државе“; али је многе од тих захтева и Радикална партија унела у свој програм да би их затим један по један избацивала, тако да „остварење њихово чена на раднички покрет“. Туцовић је недвосмислен: Марковићев покрет се даље после његове смрти развија „према приликама и даје Радикалну партију, али његов први творац и научни предстваник није био радикал већ социјалиста, са махнама које носе обележје његова времена и врлинама које су узорите и у његову и у нашему“. Туцовић овде не помиње Марковићев рад у Интернационали.⁴⁸⁾

Ове основне оцене Туцовић до краја свога плодног живота конкретизује и допуњава, у зависности од потреба, акцентујући поједине његове стране али и мењајући бар у нијансама поједине формулације.

На комеморацији Марковићу 1902. у Јагодини, Туцовић истиче да је Марковић био раднички борац на остварењу чијих схватања данас ради „нова војска организованих радника“ (IX, 15—17). Током исте године Туцовић о Марковићу изриче и следеће судове: Борио се истовремено за национално и економско-политично ослобођење радника и народа и његова се величина данас не умањује ако се његови погледи „у потпуности не акцептирају“ (I, 5, 28—29). „Светозареви идеали су били резултат посматрања ондашњих прилика“, а не, дакле, утопија — често истиче Туцовић (I, 29), додајући да је од свог великог претходника усвојио историјскоматеријалистички став из „Манифеста“, по којем „нема промене у друштву док се не измене материјални одношаји“ и да се због тога борио за „задруге — произвођачке дружине“ (I,

40), па ако је погрешно сматрао „да ми у Србији можемо избећи социјалну револуцију“, он „тачно говори да на Западу постоји **материјална основа** за социјалну револуцију“, а „код нас не“ (I, 41). Што се тиче тезе о подизању привреде у Србији „на темељу задружном“, њу су прихватили сви дацнији писци и „чак су они пре падали у прогрешне него Светозар, који је живео 20 год. пре“ (I, 38—42).

Године 1903, Туцовић се враћа на ову дилему: „Светозар је хтео да измири ово двоје: и да се развије савршенији и напреднији машински рад и Србија спасе пролетеријат од капитализма“ тако што ће се занатске задруге снабдети машинама. Али Светозар „је грешио што је мислио да се ова најосновнија праведна замисао, која је лепо одговарала племенитости и идеалности његових социјалистичких жеља, може остварити у поквареном ћифтинском српском друштву“ — што значи да је била утопијсна, као што је „најбоље показао даљи развитак српског друштва“: ситни произвођачи су све брже пропадали на рачун крупних (I, 101—102).

Туцовић понавља тезу Владимира Јовановића, Владана Ђорђевића, Љубомира Недића и других грађанских идеолога да се Марковић морао служити пропагандом социјалистичких идеја „јер није било радничке класе на коју би се ослањала“ и „зато је она остала без практичних резултата и била лишена скоро сваного политичкога утицаја“; он се не устеже да на више места тврди: „народ примитивне, ситнобуржоаске сељачке Србије“ (I, 343 итд.).

Године 1905, Туцовић поново наглашава Марковићев утопизам руског изворишта и његове објективне друштвене основе у заосталој Србији: Марковић „је произашао из руске школе Чернишевског, а Марков 'Напитал' читао је само површно. Али чак да је био и чист марксист, ипак је његов организаторски рад морао бити онакав какав је био“, тј. оснивање ситнобуржоаских произвођачких и потрошачких задруга које се нису могле одржати у капиталистичкој конкуренцији. Овај покрет се морао ослањати на „интелигенцију, занатлије и сељаци“ јер радника готово није ни било и није ни могао „да остане социјалдемократски“, већ се „изгубио у опозиционој демократско-радикалној партији“ (I, 343).

Године 1909. Туцовић на следећи начин резимира опширно своју оцену Светозареве идеологије, практичног рада и судбине његовог покрета. Та је идеологија била „одјек револуционарног покрета у Русији и утопијског социјализма уопште“, пре свега Чернишевског, али је Марковић био упознат и „са социјалним струјама свога времена и стајао је на висини савремене науке“, што ће рећи да је био и марксист. Пресудност утопизма код Марковића била је објективно условљена: „што је утицај Чернишевскога био јачи од утицаја Маркова, чији **Напитал** није остао непознат нашем великом идеалисти, може се објаснити не личним већ **социјалним** моментом“ — економским, социјалним и политичким приликама Србије. Непостојање радничке класе и развијенијег капитализма навело га је да међу сељацима, занатлијама и помоћу интелигенције покуша да изврши социјалистички преображај друштвених односа и самих људи уз помоћ социјализму блиских тековина сеоске задруге као што су „знатни остаци општинске својине“, народни обичаји узајамног потпомагања итд., што би омогућило „прескакање капитализма“. Иако је у луцидним тренуцима давао и „супротне изјаве“, ово је остао „основни тон његове теорије“ јер он дру-

гачије није ни могао деловати. У целокупном Марновићевом „плану нове друштвене зграде“, која се имала подићи на темељима заједничке својине, основно је било: уништење бирократског система, општинска самоуправа, непосредно народно законодавство, обавезна бесплатна настава, савремена наука итд., а начин да се то оствари — пропаганда, чији је носилац, енциклопедијски образован, „силног талента и научњачких способности“, био он сам. Да је његов утицај био „огроман“, доказ су и прогони којима је био подвргнут. — Али резултат је морао бити негативан: на непосредну сељачку масу није се могло непосредно деловати; занатлије су прихватале задругарство као спас од капитализма, али се задруге нису могле одржати под налетом капитализма. Остала је још само интелигенција која се брзо понорила буржоазији: „то су данашњи државни саветници, бивши и садашњи министри старе радикалне партије, господин Пашић, Пачу и Протић, од којих су многи стојали под неодољивим личним утицајем Светозара Марновића“ (III, 9—11).

Према Туцовићу, „метаморфоза ових људи указује нам у исто време на судбину и метаморфозу самога покрета“ који се „тако брзо прометнуо у своју супротност“. Уколико су масе више прилазиле Марновићевим пропагандистима — трговцима, омладини, поповима, учитељима — „утолико се брже покрет ослобађао социјалистичке боје, задржавајући у **практичном раду** оне захтеве који су годили интересима оних које је требало придобијати“. Тако су „материјални услови живота однели победу над жељама и написаним програмима“: уместо организовања заједничке својине из ситне сопствености, радикали су се борили за њено одржање и сами се претворили „у најизразитију партију буржоазије“. Задружна, општинска својина и други „остаци првобитног комунизма“ нестали су под жрвњем капиталистичке робне привреде. За две деценије — „од старе демократске радикалне партије остало је само име“; појава „самосталних радикала“ била је последњи крик угњетене ситне буржоазије, али они се нису битно разликовали од десног крила радикала (III, 13).

Остаци Марновићевог социјалистичког покрета свели су се на кружоне интелигенције и занатлија, окупљене око „Радника“ (1881), „Борбе“ (1883), „Омладине“ (1887) да би тек „Социјалдемократ“ 1895. и „Радничке новине“ 1897. изнели „мало јасније схватање класне борбе“ — али сви ови понушаји нису представљали никакав самосталан политички фантор који би био слободан од утицаја радикала.

Класни раднички покрет у Србији, према Туцовићу, а с њим и социјализам као „политички самосталан фантор“, са својом „ничмом“ у „одељеној радничкој класи“, датира од 1901. године, када је покренут орган српске социјалдемократије „Радничке новине“ и основано „Опште радничко друштво“ у Београду, да би и странка била формално основана на конгресу 1903. године.

Туцовић је, по свему судећи, морао најзад детаљније да изложи основне аргументе за тезу да **рад српске социјалне демократије нема никакве идеолошке заједнице са радом Светозара Марновића и његових следбеника**. Дисконтинуитет је напред образложен тако да је српска социјалдемократија „од самог почетка“ пошла „сасвим новим путем“, стварајући синдикалне и политичке организације, борећи се за економске интересе радничке класе и водећи „потпуно самосталну политичку борбу“; **„од утопизма Светозара Марновића и еснафлуна**

његових наследника није било нити има и једног трага у нашем младом покрету“, наглашава Туцовић. Насупрот руским узорима Чернишевског, организација је спроведена по угледу на немачку социјалдемократију; премошћене су сметње као што су клерикализам, утицај буржоаске демократије, анархизам, неутрализам и сл., које су ночиле ширење социјализма у Светозарево време, али се и социјалдемократија још увек мора ослањати на „радништво упословано у занатској производњи“ док се не изграде фабрике и не ојача индустријски пролетаријат (III, 13—15).

Тиме је изречен коначан став Српске социјалдемократске партије о Марковићевој идеологији и друштвено-политичној акцији. Следеће, 1910. године, Туцовић подсећа да се „озбиљан мислилац, као што је Светозар Марковић“, питао хоће ли Србија морати проћи кроз капиталистички систем или неће (III, 270) да би 1914. године следећим речима формулисао своју коначну оцену о изрођавању Марковићевог социјалистичког покрета у буржоаску Радијалну партију: „понинкла из редова широних слојева народа, чији је спиритус ректор био социјалиста Светозар Марковић, дрсно за читави низ година задржавајући патент представника и борца за народна права и слободе, називајући се народном партијом, Радијална партија данас се све више и више одрођава од народа и постаје заштитник младе капиталистичке класе у Србији“ (VIII, 166).

27. Међутим, када се и ССДП, после Туцовићеве погибије у условима издаје већине европских социјалдемократских партија и општег престројавања идеологија и класа крајем до тада највеће светске тактизме и проблема који је поставила октобарска револуција, нашла у тешкоћама, Душан Поповић је, боравећи у егзилу, крајем свога живота схватио да је **Марновић у ствари био марнсист**. Он истиче да је овај „отац српског социјализма“ познавао први том „Капитала“ а „то много значи, када се сетимо да се **Капитал** појавио тек у то време, да је био мало познат чак и у западној Европи, да је још мање био читан и да су се могла избројати на прсте лица која су га не само прочитала већ и схватила“. Поповић додаје да се Марновићева брошура „Раднички програм“ „може сматрати као врло успешна вулгаризација“) Комунистичког манифеста и да би је чак једна савремена социјалистичка партија могла прихватити као своју сопствену принципијелну декларацију“.⁵⁰)

Нарактеристично је да и Драгиша Лапчевић, у свом течају о историји социјализма у Србији, који је као брошуру публиковао 1922. године, иако дисидент социјалдемократског покрета, оцењује Марковића као марнсисту и комунисту Интернационале. Тако се и на примеру критерија и резултата процене историјске судбине и вредности Марковићеве идеологије и покрета показала најпресуднијом друштвено-историјска детерминанта у фунџији времена. У наше време, изградња самоуправљачног социјализма, федерализма, националне равноправности, братства и солидарности народа Југославије могла је бити пресудан чинилац објективног преоцењивања Марковићеве идеологије као марнсистичке и комунистичке, а посебно спорног Марковићевог става о „преснакању капитализма“, јер путевима „ненапиталистичког развитна“ иду данас многе земље „трећег света“, што значи да није у питању утопија већ реална могућност која се у одређеном степену и остварује.

28. Када су у питању Марковићева идеологија и акција и оцена њене суштине у њеном времену и данас, Ј. Дубовац, Ж. Раночевић и други, поставили су проблем смисаоности питања о Марковићевом марксизму у XIX веку, на које је одговорио и дао решење Х. Писарек у чињеници да је Марковић термин „марксист“ употребљавао још 1873, а Ф. Енгелс 1890. године. Даље, Мирослав Ђорђевић, Љ. Крстић и други, а најкомплексније Х. Писарек, дали су **критерије за оцењивање** Марковићеве идеологије и праксе, нарочито за утврђивање да ли је, а ако јесте, у чему је и у коме степену Марковић био марксист: основно је ту упоређивање Марковићеве идеологије с опусом Маркса и Енгелса, нарочито с конкретним условима Србије тога доба који су Марковићу били мерило селекције преношења страних узора. Али Д. Недељковић још 1946. додао је овом основном мерилу упозорење о „три извора и три саставна дела марксизма“, а тиме и Марковићеве идеологије, који су у енглеској класичној политичкој економији, класичној немачкој филозофији и утопијском социјализму. Тиме је у основи позитивно одговорено и на питање о Марковићевом „утопизму“ усвојеном од Чернишевског: Марковић није био утопист, већ реалист и марксист у степену у којем се полагање од традиционалних народних установа социјалистичког садржаја (самоуправна задруга и општина са битним елементима колективизма итд.) сматра марксистичким трагањем за специфичним путем развитка сваке земље у социјализам, односно за типологијом модела социјализма, а не утопијом — иако Србија тада није пошла тим путем.

29. Применом горе скициране марксистичке и класно-пролетерске, али и њој супротне немарксистичке и буржоаске методологије и друштвене позиције, огромна већина оцењивача се слаже да је **Марковић био стваралачка, енциклопедијски научно-филозофски образована и уз то изузетно социјална личност европског нивоа**, беспрекорно светла и чврста карактера и изузетне способности практичког деловања на појединце и масе.

30. **Данашња марксистичка методологија** самоуправљачког социјализма у нашој земљи као резултат изучавања судбине Марковићевог учења и акције до 1919. све уверљивије закључује:

30.1. да је **примарна детерминанта** Марковићеве идеологије и делатности била не ова или она доктрина, већ **услови Србије његовога доба**, које је дубоко и тачно познавао и настојао да их **револуционисхе у духу новог времена, тј. комунистичке будућности**, применом дијалектичке методе *Aufhebung*-а — негације пренивелог и даљег развоја позитивног у постојећем;

30.2. стога је (инспиришући се руском школом) као од позитивног наслеђа пошао од традиционалних колективистичких и самоуправљачких, а то значи бар у основи социјалистичких народних установа — породичне задруге и општине; а, инспиришући се марксизмом, застарелом страном задруга сматрао је примитивна производна средства и ситни посед, што треба превазићи увођењем модерне машинске технике и удруживањем земљорадничких, занатских и других задруга до нивоа крупног колективног поседа.

Доктринарну основу таквог специфично српског пута у социјализам нашао је Марковић у учењу Чернишевског, допуњеном теоријом радне вредности, законом вредности и другим фундаменталним ре-

зултатима Карла Маркса. Био је уверен (уз извесна повремена колебања када је капиталистички развитак сматрао неизбежним и за Србију) да његова земља тако може „заобићи“ капитализам и непосредно прећи у социјализам модерног доба.

Међутим, такав увид у суштину Марковићеве идеологије омогућава нам данашња друштвена пракса изградње самоуправљачког социјализма, док је пракса социјалистичког а затим социјалдемократског периода развитка нашег радничког покрета ту његову идеологију и праксу на свој начин верификовала односно негирала.

31. У периоду до 1903. године, Марковићево учење и делатност доживели су **целу сналу могућих оцена** — од **потпуног негирања до потпуне афирмације** као марксистичких и комунистичких или радиналских.

Грађански идеолози (Владимир Јовановић и др.) тврдили су да радничке класе у Србији нема те да је марксизам и комунизам Интернационале неприменљив на Србију, тако да је Марковићева идеологија и делатност обична утопија једног у Русији индоктринираног младића.

Његови саборци (Јован Жујовић, Пера Тодоровић) и поштоваоци међу левим грађанским интелектуалцима (Драгиша Станојевић, Светозар Милетић, Драгиша Лапчевић) и страни поштоваоци-социјалисти (П. Л. Лавров, Беноа Малон) сматрали су га социјалистом.

Радикали (Никола Пашић, Никола Марковић, Ђока Анђелковић), сматрали су га својим претечом.

Сви оцењивачи овог и каснијих периода морали су признати да је Марковић пре почетка своје практично-политичке делатности у Србији најпре био добро упознат с прилинама у својој земљи и са особинама и тежњама свога и других балканских народа, а затим да је прошао обе главне своје школе — „аграрног социјализма“ Чернишевског и школу Марксове Интернационале, и да је тек у њиховој синтези нашао теоријску потврду за исправност свог указаног програма револуционисања српског друштва, па да је тиме од секундарног значаја да ли је Маркса прилагодио Чернишевском (као мисле Пера Тодоровић, Раша Милошевић и др.), или обратно (оцена петнаест великошколаца, Драгише Станојевића, Владана Ђорђевића и других који га сматрају примарно марксистом). Овај закључак може се аргументовати и следећим допунским, али снажним чињеницама: да Интернационала, чији је члан Марковић сигурно био, није била ни доктринарно ни организационо монолитна па да је неодрживо примењивање мерила Комунистичке интернационале и њене идеологије и на Марксову Интернационалу и на Марковићеву идеологију и делатност. Стога је једино оправдана примена адекватних критеријума интегралног критичког марксизма самоуправљачког типа, поготову што је Марковићева идеологија и делатност на нашем тлу поникла и на њему јој треба тражити и верификацију. Даље, и Маркс је, у свом трагању за другим моделима социјализма поред оног који одговара високоразвијеним европским друштвима, проучавао „аграрни социјализам“ Чернишевског и о њему имао високо мишљење — али га је смрт претекла да та нова истраживања доврши. А Марковић је независно од Маркса и пре њега кренуо тим путем и у својим „Начелима“ синтезом Чернишевског и Маркса изградио скицу **новог модела социјализма који одговара слабо развијеним аграрним земљама и који је данас и те како актуелан за земље „трећег света“.**

32. У периоду од 1903—1919, интерес за Марковићево учење и делатност опадају јер је друштвена пракса у то време кренула танвим путевима ноји се нису надовезивали на Марковића. И даље му се, међутим, одају највиша признања као човеку и интелектуалцу (А. Гавриловић и др.) а признаје му се и да је социјалист (Станиша Станишић, Ј. Цвијић, Милош Миловановић), али се негира тачност његовога учења и успешност на њему засноване борбе за измену друштва:

32.1. Грађанске оцене му негирају оригиналност и друштвену корисност делатности нарочито у књижевности и уметности (А. Г. Матош, Љуба Недић); сматрају га утопистом у социјалистичком учењу (М. Ђ. Милићевић), „жртвом утопијског социјализма“ руске школе са занемарљивом, али такође утопијском марксистичком нотом (Слободан Јовановић), еклетикум ноја спаја утопијску основу Чернишевског с елементима марксизма да би прибегавао опортунизму у анцији (Ј. Скерлић) или еклетикум и анархистом руске школе (К. Цицварић).

32.2. Оцене Светозареве идеологије и делатности потекле од српских социјалдемонкрата битно се не разликују од грађанских. И они веома цене Марковића као човека и интелектуалца, али не прихватају већину његових ни теоријских ни прантично-политичних резултата. Можда најобјективнију, чак објективистичну оцену Марковићеве идеологије и акције као споја школа Чернишевског и Маркса дају Д. Лапчевић и Ж. Топаловић. Главни идеолози и руководиоци ССДП, Радован Драговић и Димитрије Туцовић, признају да у Марковића има елементарна марксизма Интернационале, да су од њега прихватили историјскоматеријалистични принцип условљености промене друштва променом у друштвено-економским односима, признају да од њега преузимају и борбу за самоуправу, социјалистичко конципирање судства, здравства, школства итд., али се у основи јасно разграничавају од целине Марковићеве идеологије и праксе: његово учење своде на утопизам Чернишевског о „пресканању“ капитализма у Србији увођењем модерне машинске технике у процес заједничког рада у пољопривреди и индустрији, а главни противаргумент им је — да је убрзани развитак капитализма у Србији најбоље оповргао такву утопију.

Идеолози и вођи ССДП значи препуштају Марковића радиналима и чак истичу да су Марковићева идеологија и покрет морали завршити у радинализму, независно од Марковићеве намере и акције: раднина у Србији готово и није било (слажу се они с Владимиром Јовановићем, Владаном Ђорђевићем, Љубом Недићем и другим грађанским идеолозима), а тиме ни носилаца социјалистичке револуције, занатске задруге је прогутао развитак капитализма, а сеоски ситни сопственици су ради очувања поседа пришли радиналима. Тако, према Туцовићу, класни социјалдемонкратски покрет „нема никакве идеолошке заједнице са радом Светозара Марковића и његових следбенина“, укључујући и идеолошки и организациони модел болшевина, већ се у свему ослања на западну (нарочито немачку) социјалдемократију.

Међутим, Душан Поповић, у новим условима у егзилу, упознавши се са западним радничким покретом, пред крај светског рата — на чијем је почетку, са Туцовићем, био разочаран националистичком издајом социјализма од стране лидера већине водећих европских социјалдемонкратских партија — после победе октобарске револуције, тј. модела нога су се одрицали, био је на путу да схвати да је Марковић

марксист и комунист који је јасно уочио неопходност специфичних путева свих народа у социјализам.

33. Као што је познато, тешкоће новог типа настале су у нашем радничком покрету у условима старе Југославије за чије су се оснивање и југословенски социјалдемонрати залагали, видећи у томе нову шансу у борби за социјализам. Новостворена Комунистичка партија Југославије подсећала је својим организационим склопом из дотадашњих партија појединих народа односно крајева на Прву интернационалу; тешкоће у решавању и националног и социјалног питања нове заједнице и нова друштвена стварност Европе тога доба тражили су нове путеве у борби за социјализам, тако да су (нарочито у сећањима на 50-годишњицу његове смрти 1925) многи указали на савремени значај Марковићеве идеологије и делатности. То ће бити у пуном смислу схваћено тек у време изградње самоуправљачког социјализма у нашој земљи после 1948. године.

Оцене Марковићеве идеологије и делатности дате у периоду од 1919. до данас изложићемо у посебним чланцима.

14. VI 1984.

F U S N O T E

- ¹⁾ Dr Andrija Radenić: referat, Simpozijum »Crveni barjak« 1976, **Socijalistički pokret u Srbiji i Crveni barjak**, Beograd, 1977, str. 208—213.
- ²⁾ Dr Jovan Dubovac: referat, Naučni skup **Svetozar Marković, omladina i marksizam**, SANU, 1977, Beograd, 1982, str. 89.
- ³⁾ Dr Dušan Nedeljković: **Lik Svetozara Markovića revolucionara mislioca i njegova tri izvora i tri sastavna dela**, (1946), »Glasnik SANU«, Beograd, 1951, knj. 3, br. 2, str. 200—207; **Naša filozofija u borbi za socijalizam**, Beograd, 1952; itd.
- ⁴⁾ Dr Miroslav Đorđević: **Pariska komuna**, »Sabrani spisi« Svetozara Markovića, knj. II, Beograd, 1965, str. 238. Svetozarevi susreti 1975: **Svetozar Marković i ekonomske nauke**, Svetozarevo, 1976, str. 92—93. **Prilog izučavanju političke misli Svetozara Markovića**, »Marksistička misao«, br. 4/1975, str. 115—133.
- ⁵⁾ Dr Ljubiša Krstić: Svetozarevi susreti 1975: **Svetozar Marković i ekonomske nauke**, 1976, str. 103. Dr Staniša N. Kostić: Svetozarevi susreti 1976: **Svetozar Marković i samouprava**, Svetozarevo, 1977, str. 99—100. Videti i kriterijume koje ističu: dr Pero Damjanović, u referatu na Naučnom skupu u SANU 1975: **Svetozar Marković, život i delo**, Beograd, 1977, str. 703—704; dr Lazar R. Pejić, u referatu na istom simpozijumu, str. 649; i dr.
- ⁶⁾ Генрик Писарек: Путь Светозара Марковича к марксизму, »Balkanica«, V, Beograd, 1974, str. 1—50.
- ⁷⁾ Dr Pero Damjanović: **Tragom dela Svetozara Markovića**, »Socijalizam«, br. 9/1966, str. 1200—1208; i dr.
- ⁸⁾ **Bibliografija radova o Svetozaru Markoviću**, deo I—II, Univ. biblioteka »Svetozar Marković«, Beograd, 1976, 1981. Autori Emilija Tešić—Naskovski i Slobodan Komadinić.
- ⁹⁾ **Svetozar Marković — ein Mann der That.** (Geschildert von einem Gesinnungsgenossen). [**Svetozar Marković, čovek od dela** — opisao jedan istomišljenik], »Agrarier Presse«, 1877. Članak je otkrio, preveo i objavio u celini Slobodan Komadinić, kao dodatak svome referatu **Jedno hrvatsko mišljenje o Svetozaru Markoviću iz 1877. godine**, Naučni skup »Svetozar Marković, omladina i marksizam«, Beograd, SANU, 1982, str. 54—65. U svom govoru o Markovićevom životu i radu, od 17. II 1889, i **Jaša M. Prodanović** ga hvall, ali ne izriče određeniji sud o karakteru njegove ideologije [**Kolo**, br. 7, 1. III 1889, str. 116].
- ¹⁰⁾ **Savremenici o Svetozaru Markoviću**, priredio dr Vitomir Vuletić, Beograd, »Rad«, 1976, str. 103, 106, 110.
- ¹¹⁾ A. B. Stojković: **Društveno-politički pogledi Vladimira Jovanovića**, pos. oisak iz »Jugoslovenskog istorijskog časopisa«, br. 1—2/1972, str. 3—48.

- ¹²⁾ (Jovan) Ž. (ujović): **Svetozar Marković**, »Orao«, veliki ilustrirani kalendar za 1876. godinu, Novi Sad, 1875, str. 131—135.
- ¹³⁾ **Savremenici o S. Markoviću**, 1976, str. 164.
- ¹⁴⁾ **Isto**, str. 170.
- ¹⁵⁾ **Isto**, str. 155, 156.
- ¹⁶⁾ **Isto**, str. 181, 188.
- ¹⁷⁾ **Borba**, 1. oktobar 1882. Vidi i J. Skerlić: **Svetozar Marković**, Beograd, 1966; str. 276—277.
- ¹⁸⁾ **Savremenici o S. Markoviću**, 1976, str. 72.
- ¹⁹⁾ **Isto**, str. 211. Bliže o Malonu i njegovoj oceni Markovića vidi u referatu Žaka Donta (D'Hondt): **La présentation de la vie et de la pensée Svetozar Marković en France**, Naučni skup **Svetozar Marković, Život i delo**, Beograd, SANU, 1977, str. 397—406.
- ²⁰⁾ Dragiša Lapčević, **Zulumčarstvo** od 9. avgusta 1892. do 1. aprila 1893. god. (Nekoliko crtica za sećanje), Beograd, 1893; II, str. 39.
- ²¹⁾ **Govor Nikole P. Pašića** na Glavnom godišnjem skupu Narodne radikalne stranke u Kragujevcu na Ilinim Vodama 26. jula 1882, »Samouprava«, br. 114. 5. VIII 1882; preštampano u knjizi: **Nikola P. Pašić**, izd. redakcije »Samouprave« povodom desetogodišnjice Pašićeve smrti, Beograd, 1937, str. 110—117.
- ²²⁾ **Savremenici o S. Markoviću**, 1976, str. 205.
- ²³⁾ **Isto**, str. 229, 230.
- ²⁴⁾ **Svetozar Marković i srpska književnost**, Institut za književnost i umetnost, izd. »Nolit«, 1976.
- ²⁵⁾ **Dijalektika** (Beograd), br. 2—3/1978, str. 219—220; J. Skerlić: **Svetozar Marković**, Beograd, 1922, str. 183—184.
- ²⁶⁾ Engels piše: »Marks i ja smo delimično krivi što mladi pokatkad pridaju ekonomskoj strani veći značaj nego što ona zaslužuje«, ali su se on i Marks na drugim mestima svojih spisa dopunjavali i ispravljali; »zbog toga ne mogu pošteđeti ni neke novije 'marksiste'; jer, usled fakve primene nastala je čudna zbrka« (K. Marx/F. Engels: **Dela**, knj. 44, Beograd, 1979, str. 406.)
- ²⁷⁾ **Savremenici o S. Markoviću**, 1976, str. 138, 141, 143, 144. Opširnije u knjizi Latinke Perović: **Pera Todorović**, Beograd, »Rad«, 1983, str. 9—173.
- ²⁸⁾ A. Stojković: **Filozofski i društveno-politički pogledi Jovana Žujovića**, Beograd, 1982, str. 3.
- ²⁹⁾ **Živojin Žujović i Svetozar Marković**, »Srpski zanatlija«, kalendar sa slikama za 1890. godinu, Beograd, 1889, str. 58—62.
- ³⁰⁾ **Omladina i liberali**, »Staro oslobođenje«, 10. XII 1875, br. 56—60, i »Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka«, Izbor članaka, I, Beograd, »Prosveta«, 1951, str. 312—331.
- ³¹⁾ **Socijalistička stranka u Srbiji**, »Radnik«, br. 131—136, 1881, i »Socijalistička štampa u Srbiji do XX veka«, Izbor članaka, II, Beograd, »Prosveta«, 1951, str. 68—73, 82—88.
- ³²⁾ **Savremenici o S. Markoviću**, 1976, str. 89, 90, 92.
- ³³⁾ **Isto**, str. 122, 124, 126.
- ³⁴⁾ Andra Gavrilović: **Znameniti Srbi XIX veka**, knj. II, Zagreb, 1903, str. 97—98.
- ³⁵⁾ **Na osvit 1897**, »Brankovo kolo«, br. 2/1897, str. 56—62.
- ³⁶⁾ Ljubomir Nedić: **Svetozar Marković kao kritičar**, »Kritičke studije«, I, Beograd, SKZ, 1910, str. 59—61.
- ³⁷⁾ S. S. Stanišić: **Svetozar Marković kao pedagog**, »Učitelj«, sv. 5/1905, str. 312—317 i br. 6/1905, str. 384—393.
- ³⁸⁾ J. Cvijić: **Govori i članci**, I, Beograd, 1921, str. 48. Elemente socijalističke ideologije kod Cvijića istakli su, na primer, Dušan Nedeljković, Vaso Čubrilo- vić, Andrija Stojković, Svetozar Čulibrk i dr.
- ³⁹⁾ Miloš Milovanović: **Filosofija i nauka u socijalnom i političkom razviuku**, Beograd, 1908, str. 133—143.
- ⁴⁰⁾ M. Đ. Miličević: **Dodatak Pomeniku od 1888**, Beograd, 1901, str. 85—88.
- ⁴¹⁾ Slobodan Jovanović: **Svetozar Marković**, Beograd, 1903, str. 1—20, 21—167. U blažoj formi, ne ocenjujući ga eksplicitno kao utopistu, u članku **Marković Svetozar**, Jovanović piše u »Narodnoj enciklopediji SHS«, Zagreb, 1926. knj. II, str. 690. Među propagatorima Jovanovićevih ocena Markovićeve ideologije pomenimo Bratislava Đeloševića: **Dve knjige o Svetozaru Markoviću**, »Venac«, 1913, knj. 5, sv. 2, str. 117—123.
- ⁴²⁾ J. Skerlić: **Načelo solidarnosti**, (1904), »Feljtoni, skice i govori«, Sabrana dela Jovana Skerlića, knj. VII, Beograd, 1964, str. 97.

- ⁴⁵⁾ J. Škerlić: **Svefozar Marković** (1910), Beograd, 1922, str. 7, 8, 220—242.
- ⁴⁶⁾ Krsta Cicvarić: **Svefozar Marković i birokratski sistem pred sudom Slobodara Jovanovića**, Beograd, 1910, str. 3—15, 15—43.
- ⁴⁷⁾ Radovan Dragović: **Izbor članaka**, Beograd, 1954, str. 283.
- ⁴⁸⁾ Živoja N. Đurković: **G. Slobodan Jovanović i Svefozar Marković**, »Živoja« (Beograd), 1906, sv. 1, str. 17—23, sv. 2, str. 74—80, sv. 3, str. 153—159, sv. 4, str. 212—219.
- ⁴⁹⁾ Dragiša Lapčević, Živko Topalović: **Die Entwicklung der sozialdemokratischen Bewegung in Serbien**, Sonderabdruck aus Band III Heft 2, »Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung«, Wien-Leipzig, 1913, S. 276—291. (Navedena mesta o Markoviću su sa str. 279—281).
- ⁵⁰⁾ Dimitrije Tucović: **Sabrana dela**, knj. IX, Beograd, 1975, str. 11—14. U dajem tekstu tom ovog izdanja označavaćemo rimskom, a stranicu arapskom cifrom.
- ⁵¹⁾ Popović ima u vidu značenje francuske reči: »vulgarisation = udešavanje za narod; širenje u narod« odnosno popularizacija.
- ⁵²⁾ Dušan Popović: **Marx, le marxisme et les socialistes de Serbie**, »Le Populaire de Paris«, 5. maj 1918 (navedeno po: dr Sergije Dimitrijević: **Razvitak socijalizma u Srbiji do 1919**, »Glas« SANU, knj. 16, 1973, str. 36).

SUMMARY

In the paper »Evaluations of the essence of ideology and practical activity of Svetozar Marković, given up to 1919« the author points out, in the first place, social and class, as well as theoretical and methodological bases of different and opposite evaluations of Marković. In the **socialist period** of development of the Serbian workers' movement, Marković was considered as a socialist by Dragiša Stanojević, Svetozar Miletić, Dragiša Lapčević, P. I. Lavrov, Benoît Malon and others. The ideologist of the liberals, Vladimir Jovanović thought Marković to be a Utopian, and the radicals (Nikola Pašić, Nikola Marković, Đoka Anđelić) as their precursor.

In the **social-democratic period** of development of the Serbian workers' movement, Marković received (as he mostly had also up to then) the highest recognitions as a personality and intellectual (Andra Gavrilović) and the originator of Socialism in Serbia (Staniša Stanišić, Jovan Cvijić, Miloš Milovanović), but the correctness of his doctrine and the efficiency of his social activity were contested for the most part. The bourgeois evaluations deny him theoretical originality and social opportuneness of his activity in the literary and artistic fields (A. G. Matoš, Ljuba Nedić); they considered him as Utopian-socialist (Milan Đ. Miličević) with a negligible, also Utopian Marxist note (Slobodan Jovanović), eclectic-opportunist (Jovan Skerlić) and eclectic-anarchist (Krstja Cicvarić). The ideologists of the Serbian Social-Democratic Party, particularly Dimitrije Tucović, reject any connection of the Serbian social democracy with the teachings and activity of Marković and leave him as forerunner to the Radical Party. It is only Dušan Popović in exile (1918) who understood that Marković was a Marxist and communist who noticed the necessity of specific ways to socialism for all the peoples.